चतुर्थः पाठः। विध्यर्थमाला । (कण्ठस्थीकरणार्थम्)

सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यपूर्णानि पद्यरत्नानि । सुभाषितानि अस्माकं मनः रञ्जयन्ति, अस्माकं ज्ञानं वर्धयन्ति, कथं व्यवहारः करणीयः, किं कर्तव्यं, किं च न करणीयम् इति सम्यक् बोधयन्ति ।

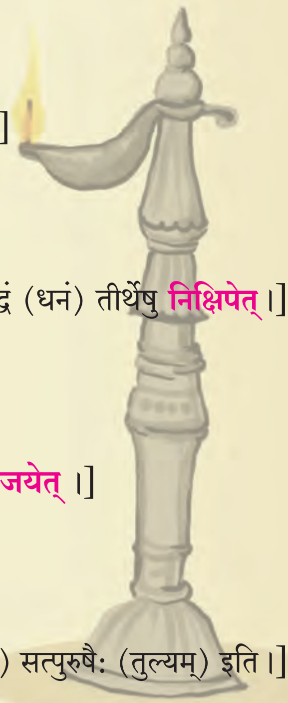

सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत्सुखम्।
सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम्।।१।।

[सुखार्थी चेत् विद्यां **त्यजेत्**। विद्यार्थी चेत् सुखं **त्यजेत्**। सुखार्थिनः विद्या कुतः ? विद्यार्थिनः सुखं कुतः ?]

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेत् जलम्।
सत्यपूतां वदेत् वाणीं मनःपूतं समाचरेत्।।२।।

[दृष्टिपूतं पादं **न्यसेत्**। वस्त्रपूतं जलं **पिबेत्**। सत्यपूतां वाणीं **वदेत्**। मनःपूतं **समाचरेत्**।]

धनमलब्धं काङ्क्षेत, लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्धयेत् सम्यक्, वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत्।।३।।

[अलब्धं धनं **काङ्क्षेत**। लब्धं (धनं) प्रयत्नतः **रक्षेत्**। रक्षितं (धनं) सम्यक् **वर्धयेत्**। वृद्धं (धनं) तीर्थेषु **निक्षिपेत्**।]

अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्।।४।।

[अक्रोधेन क्रोधं **जयेत्**। साधुना असाधुं **जयेत्** । दानेन कदर्यं **जयेत्**। सत्येन च अनृतं **जयेत्** ।]

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः।
किन्नु मे पशुभिस्तुल्यं किन्नु सत्पुरुषैरिति।।५।।

[नरः आत्मनः चरितं प्रत्यहं **प्रत्यवेक्षेत** किं नु मे (चरितं) पशुभिः तुल्यम्? किं नु (मे चरितं) सत्पुरुषैः (तुल्यम्) इति।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १–

१) एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) विद्यार्थी किं त्यजेत् ?
(आ) सुखार्थी किं त्यजेत्?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत।

१) त्यजेद्विद्याम्   २) त्यजेत्सुखम्
३) कुतो विद्या   ४) कुतो विद्यर्थिनः

३. समानार्थकशब्दं लिखत।

१) विद्या २) विद्यार्थी

श्लोकः २.

१) एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) कीदृशं जलं पिबेत् ?
(आ) कीदृशीं वाणीं वदेत् ?

२. समानार्थकशब्दं चित्वा लिखत।

१) वाक् २) पवित्रम् ३) ऋतम् ४) उदकम्।

३. स्तम्भमेलनं कुरुत।

विशेषणम्	दृष्टिपूतः, वस्त्रपूतम्, मनःपूतम्, सत्यपूता
विशेष्यम्	वाणी, आचरणम्, पादः, जलम्

श्लोकः ३–

१. एकवाक्येन उत्तरत।

(अ) मनुजः कीदृशं धनं काङ्क्षेत ?
(आ) वृद्धं धनं कुत्र निक्षिपेत्?

२. क्रमानुसारं रचयत।

१) धनस्य रक्षणम्। (२) तीर्थेषु दानम्।
(३) धनस्य इच्छा। (४) धनस्य वर्धनम् ।

श्लोकः ४ –

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) क्रोधं केन जयेत्? आ) दानेन किं जयेत्?
इ) सत्येन किं जयेत्?

२. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

क्रोधः, असाधुः, सत्यम्, दानम् ।

३. श्लोकात् तृतीयान्तपदानि चित्वा लिखत ।

४. सन्धिविग्रहं कुरुत । चानृतम्

श्लोकः ५ –

१) एकवाक्येन उत्तरत।

अ) प्रत्यहं किं प्रत्यवेक्षेत ?
आ) चरितं केन तुल्यं माऽस्तु ?
इ) चरितं केन तुल्यम् अस्तु ?

२. सन्धिं कुरुत।

अ) पशुभिः + तुल्यम् आ) किम् + नु
इ) सत्पुरुषैः + इति ई) नरः + चरितम्

३ समानार्थकशब्दानां युग्मं चिनुत।

अ	प्रत्यहम् , नरः, चरितम्, पशुः, तुल्यः, सत्पुरुषाः
आ	वर्तनम्, मृगः, प्रतिदिनम्, मनुजः, सज्जनाः, समः

पठत अवगच्छत ! **स्वराणां सृष्टिः।**

पङ्क्तिद्वयं पठत। १. सेवा न किञ्चिदस्तीति भिक्षा **नैव** च **नैव** च। नैव = न + एव
२. **रथस्यैकं** चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः। रथस्यैकम् – रथस्य + एकम्।

३) वृद्धिसन्धिः।

अ) अ/आ + ए/ऐ = ऐ
१. न + एतद् = नैतद्।
२. मम + ______ = ममैश्वर्यम्।

आ) अ/आ + ओ/औ = औ
१. मम + ओजः = ममौजः।
२. तव + ______ = तवौदार्यम्।

पङ्क्तिद्वयं पठत। १. योगक्षेमं **वहाम्यहम्**। वहाम्यहम् = वहामि + अहम्।
२. **अस्त्युत्तरस्यां** दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। अस्त्युत्तरस्यां = अस्ति + उत्तरस्याम्।

४. यणसन्धिः।

अ) इ/ई + विजातीयः स्वरः = य्।
१. इति + अपि = इत्यपि।
२. करोमि + ____ = करोम्यहम्।

आ) उ/ऊ + विजातीयः स्वरः = व्।
१. खलु + एतत् = खल्वेतत्।
२. मनु + ______ = मन्वन्तरम्।

पङ्क्तिद्वयं पठत। १. **द्वाविमौ** पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। द्वाविमौ = द्वौ + इमौ।
२. **मातापितराविह** मम न स्तः, एकाकी खलु खिन्नोऽहम्। मातापितराविह – मातापितरौ + इह।

५. अयादिसन्धिः ।

अ) ए/ऐ + कोऽपि स्वरः = अय्/आय्
१. समीपे + एव = समीपयेव / समीप एव ।
२. कृते + ______= कृतयायाहि / कृत आयाहि ।
३. ______ + अपि = मत्यायपि / मत्या अपि ।
४. तस्मै + ______ = तस्मायपि / तस्मा अपि ।

आ) ओ/औ + कोऽपि स्वरः = अव्/आव्
१. द्वौ + एव = द्वावेव।
२. तौ + ______ = तावपि।
३. ______+ अपि = उभावपि।
४. ______+ आस्ताम् = सुहृदावास्ताम्।

रम्यसंस्कृतम्। क्रियापदं किं कथयति? – १

'क्रियापदम्' इति वाक्यस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम्।

बालकः ग्रन्थं **पठति**। इति वाक्ये '**पठति**' इति क्रियापदम्।

तेन कस्य बोधः भवति ?

(१) पठनस्य क्रिया ✓

(२) परस्मैपदम् ✓

(३) प्रथमः पुरुषः ✓

(४) एकवचनम् ✓

(५) लट्लकारः ✓

(६) धातोः गणविकरणम् ✓

(७) कर्तुः पुरुषः वचनं च ?

अधुना एतानि वाक्यानि पठत।

(१) **बालकः** ग्रन्थं **पठति**।

(२) **बालकौ** ग्रन्थं **पठतः**।

(३) **बालकाः** ग्रन्थं **पठन्ति**।

(४) **अहं** ग्रन्थं **पठामि**।

(५) **त्वं** ग्रन्थं **पठसि**।

एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्तृपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति। यदि कर्तृपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्तृप्रधानानि वाक्यानि इमानि ।

'**पठति**' इति क्रियापदस्य श्रवणेनैव कर्ता प्रथमपुरुषस्य एकवचने इति ज्ञायते । तथैव '**पठामि**' इति पदेन कर्ता उत्तमपुरुषस्य एकवचने इति स्पष्टं भवति । एवं क्रियापदेन कर्तृपदस्य पुरुषस्य वचनस्य अपि बोधः भवति ।

कर्तृवाच्यः प्रयोगः। (कर्तरि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
प्रथमा विभक्तिः	द्वितीया विभक्तिः	**कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्**

(१) मधुरा सुधाखण्डान् आनयति।

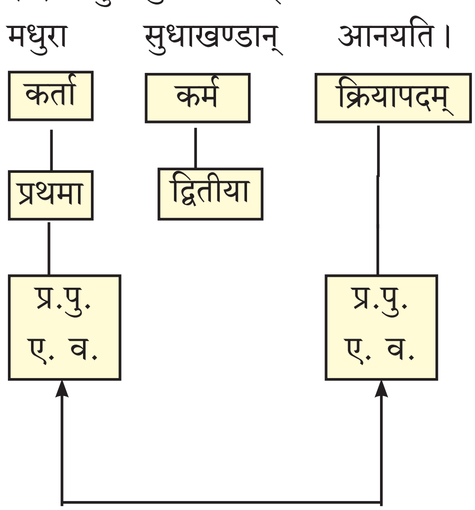

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति ।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

२) वयं ग्रन्थं पठामः।

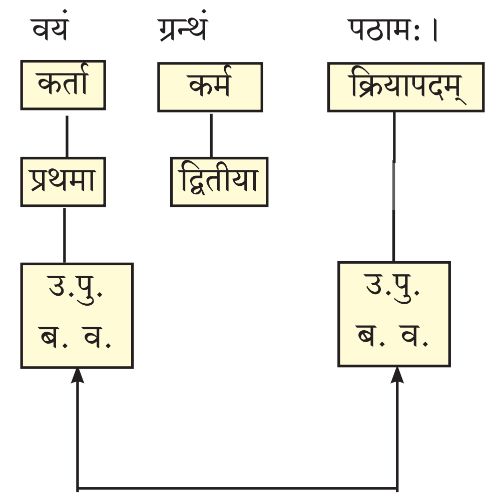

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति ।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम्।

रम्यसंस्कृतम्। क: कृतवान् ? का कृतवती ?

बाल: जलं पिबति।	बाल: जलं **पीतवान्**।	अनीश: गच्छति।	अनीश: **गतवान्**।
छात्रा: खेलन्ति।	छात्रा: **खेलितवन्त:**।	वयं पठाम:।	वयं **पठितवन्त:**।
महिला क्षिपति।	महिला **क्षिप्तवती**।	दीपा नृत्यति।	दीपा **नर्तितवती**।
ता: प्रक्षालयन्ति।	ता: **प्रक्षालितवत्य:**।	छात्रा: लिखन्ति।	छात्रा: **लिखितवत्य:**।

पीतवान्, गतवान्, खेलितवन्त:, पठितवन्त: इत्यादीनि भूतकालवाचकानि क्तवतु-प्रत्ययान्त-विशेषणानि ।

सम्भाषापत्रम्

१. मेलनं कुरुत।

१. शिक्षका:	सुप्तवती।
२. बालिका:	प्रविष्टवन्त:।
३. रक्षक:	पूजितवत्य:।
४. बिडाली	ताडितवान्।

२. शुद्धं वा अशुद्धम्?

१. सिंह: तं हतवान्।
२. ते बालका: अन्नं न त्यक्तवन्त:।
३. आपणिक: देवं नतवती।
४. एता: अद्य क्रीडितवन्त:।
५. अहं शाकानि कर्तितवान्।

३. तालिकां पूरयत ।

	सः	ते	सा	ताः
खादति	खादितवान्	खादितवन्तः	खादितवती	खादितवत्यः
करोति	कृतवान्	कृतवन्तः	कृतवती	कृतवत्यः
वदति			उदितवती	
पश्यति		दृष्टवन्तः		
गायति				गीतवत्यः
उत्तिष्ठति				उत्थितवत्यः
नयति	नीतवान्			
यच्छति				दत्तवत्यः
पूजयति		पूजितवन्तः		
लभते				लब्धवत्यः

४. परिच्छेदे क्तवतु-रूपाणि अधोरेखितानि कुरुत ।

दीपावलि-उत्सवसमयः आसीत्। जनाः गृहाणि स्वच्छीकृतवन्तः। माता मिष्टान्नानि कृतवती। जनकः नूतनवस्त्राणि क्रीतवान् किन्तु स्फोटकानि न आनीतवान्। भगिनी सुन्दरीं रङ्गवल्लीम् आलिखितवती। महिला: मृद्दीपान् प्रज्वाल्य स्थापितवत्यः। अहं मित्रैः सह भ्रमणार्थं बहिः गतवान्। सर्वत्र हर्षः प्रकाशः च।

पठत अवगच्छत ! विसर्गसन्धिः